

Möngke Khan: The Ideal King in the Thought and Aspiration of Ata-Malik Juvayni

Mahmoud Reza Kuhkan¹

Assistant Professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran. mrkoohkan@pnu.ac.ir

Abstract

In the political thought of Iran-shahr (the Iranian world), the king, as the agent of Ahura Mazda, bore the responsibility of establishing order, justice, and the organization of society. Accordingly, a monarch who discharged his duty in a desirable manner became transformed into a “good king” or “ideal king,” bringing about goodness, felicity, and prosperity. This intellectual apparatus spread from various foundations into the Islamic period as well, and although at certain junctures, such as the Mongol era, it encountered a serious challenge, it was each time recovered through the efforts of scholarly and political elites, who encouraged rulers to accept it. The Mongols, in the second decade of the seventh century AH, launched their devastating assault upon the territory of the Khwarazmshahs. Their attacks, accompanied by widespread destruction and massacres, led to the annihilation of the existing structures of society and eliminated order and stability. It appears that Juvayni’s principal concern at this historical juncture was the restoration of order and the organization of society after the initial Mongol onslaught.

In this research, employing a descriptive-analytical method and relying on library sources—with particular emphasis on the text of *Tarikh-i Jahan-gushay*—an attempt is made

Cite this article: Kuhkan, Mahmoud Reza M.M. (2025). Möngke Khan: The Ideal King in the Thought and Aspiration of Ata-Malik Juvayni. *History of Islam*, 27(2), p. 163-196. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.67020.2343>

Received: 2026/4/21

Revised: 2026/7/25

Accepted: 2026/8/18

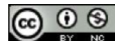
Available online: 2026/9/21

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://hiq@bou.ac.ir>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

to answer the following question: In Juvayni's thought and aspiration, what was the way out of the existing disorder and chaos? Accordingly, the principal objective of the research is to examine and elucidate Juvayni's thought and aspiration regarding the employment of the foundations of Iran-shahr political thought for the improvement of the existing situation and its manifestation in the personality of Möngke Khan, the Mongol Khan.

Juvayni, who was employed in the political and administrative apparatus of the Mongols, regarded the solution to the existing chaotic conditions as the emergence of an authoritative and competent sovereignty that would restore order to society. In accordance with Iran-shahr political thought, he regarded Möngke Khan as a possessor of divine charisma (*farr*) chosen by God to make the ruined world prosperous through justice and equity. Therefore, with the election of Möngke Khan at the great quriltai, he presents him as possessing the prerequisites and attributes of ideal kings in Iran-shahr political thought. He repeatedly refers to Möngke's supra-terrestrial station with words and expressions that render him akin to the kings of ancient Iran, and praises him as a charismatic and ideal king. In recounting Möngke Khan's accession to the Khanate throne, Juvayni states that he is God's chosen one, endowed with God-given wisdom and perfect intellect and judgment. Juvayni calls Möngke Khan a justice-dispensing monarch who spreads the justice of Anushirwan and re-establishes the rules of kingship and governance. He becomes so immersed in Möngke Khan's justice and equity that he considers him superior to Anushirwan and other kings. A noteworthy point is that Möngke Khan's justice is exercised within the framework of preserving the interests of groups and classes and in accordance with the principle of individual autonomy and competence (*khwish-kari wa kardani*), which is counted among the principles of Iran-shahr political thought. Möngke Khan's religious policies caused the atmosphere to become more open for Islam and the expansion of its influence. This very matter led Juvayni to regard Möngke Khan as a king supportive of the "Ahmadi shari'a" (the law of Muhammad) and to praise him with various epithets. In reality, Juvayni was pursuing his own aspiration and desire, which was none other than the existence of an authoritative and religion-supporting monarch. Ultimately, Juvayni's description of Möngke Khan's personality and period of rule is such that it places him in the ranks of the ideal charismatic kings—a monarch in whose light, through his competence, all the affairs of the world have been ordered, and even animals and inanimate beings have benefited therefrom.

Keywords: Atamalek Juyini, Mangooghaan, Mongols, Ideal King, Iranian thought

منكوقآن: الملك المثالي في فكر عطا ملك الجويني وتطلعاته

محمود رضا كوهكن^۱

۱. أستاذ مساعد في التاريخ، جامعة پیام نور، طهران، إيران mrkoohkan@pnu.ac.ir

الملخص

في سياق الفكر السياسي الإيراني شهري، كان الملك، بصفته وكيلاً لأهورامزدا، مضطرباً بمهمة توطيد النظام والعدل وتنظيم المجتمع. وبناءً على ذلك، فإنَّ الملك الذي يؤدي مهمته على نحو أمثل، يتحوّل إلى الملك الصالح أو الملك المثالي، ويجلب معه الخير والسعادة والازدهار. وقد امتدّت هذه المنظومة الفكرية، من أسس مختلفة إلى العصر الإسلامي أيضاً، وإن واجهت تحديات جادة في محطات تاريخية معينة، مثل عصر المغول؛ ولكنها استعادت حضورها كل مرة بفضل جهود النخب العلمية والسياسية، وصارت محطّ اهتمام الحكّام والأمراء. في العقد الثاني من القرن السابع الهجري، بدأ المغول بشنّ هجوم عنيف على الرقعة الخوارزمية. فخلفت هجماتهم دماراً واسعاً ومجازر دامية، وأدّت إلى تقويض البنى القائمة في المجتمع، وزعزعت النظام والاستقرار. ويبدو أنّ الشاغل الرئيس للجويني في هذه المحطة التاريخية، كان يتمثّل في إعادة النظام وتنظيم المجتمع بعد الهجوم المغولي الأول.

ويسعى هذا البحث، من خلال المنهج الوصفي - التحليلي والاستناد إلى المصادر المكتبية، مع التركيز على نصّ تاريخ جهانگشا، إلى الإجابة عن السؤال التالي: ما الحلّ الذي لجأ إليه الجويني، في فكره وتطلّعاته، للخروج من حالة الفوضى والاضطراب القائمة؟ وعليه، فيتمثّل الهدف الرئيس للبحث

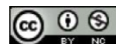
استناداً إلى هذه المقالة: كوهكن، محمود رضا (۱۴۰۵). منكوقآن: الملك المثالي في فكر عطا ملك الجويني وتطلّعاته. تاريخ الإسلام، ۲۷ (۲)، ص ۱۹۶-۱۶۳.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2023.67020.2343>

<https://hiq@bou.ac.ir>

الناشر: جامعة باقر العلوم

نوع المقالة: بحثية

فى دراسة وإيضاح فكر الجوينى واهتمامه بتوظيف أسس الفكر الإيرانشهرى على امتداد تحسين الوضع القائم، وتجلّى ذلك فى شخصية منكوقاآن، خاقان المغول.

وكان يرى الجوينى الذى يعمل فى الجهاز السياسى والإدارى المغولى، أنّ الحل الوحيد لمواجهة الأوضاع الحرجة القائمة، يكمن فى بروز حاكم مقتدر وكفاء، يعيد النظام إلى المجتمع. وفقاً للفكر الإيرانشهرى، كان يرى أنّ منكوقاآن حاكم ذو قوة إلهية، اصطفاه الله ليُعمّر العالم الحرب بالعدل والإنصاف. ومن هنا، فإنّه، مع اختيار منكوقاآن فى القوريلتاى الكبير، يصفه بأنّه يمتلك المقومات والصفات التى يتحلّى بها الملوك المثاليون فى سياق الفكر الإيرانشهرى. ويشير الجوينى مراراً وكراراً إلى مكانة منكو السماوية، مستعيناً بالفاظ وعبارات، تجعله شبيهاً بملوك الفرس القدمين، ويثنى عليه، بوصفه من الملوك المثاليين ذوى القوة الإلهية. وفى وصف جلوس منكوقاآن على عرش الخانية، يذكر الجوينى أنّه مصطفى من الله، ويتمتع بحكمة إلهية وعقل ورأى كاملين، ويسمّيه ملكاً عادلاً، ينشر عدل كسرى أنوشروان، ويعيد إرساء قواعد الملك والحكم من جديد. ونجد أنّه يغرق فى تمجيد عدل منكوقاآن وإنصافه إلى حدّ، يعدّه أرفع شأنًا من أنوشروان وسائر الملوك. وجدير بالذكر أنّ عدل منكوقاآن يتحقّق ضمن إطار الحفاظ على مصالح الفئات والطبقات، وفى إطار مراعاة مبدأ التخصّص الوظيفى وكفاءة الأفراد، وهو من أصول الفكر الإيرانشهرى. وقد أدّت السياسات الدينية لمنكوقاآن إلى انفتاح المجال أمام الإسلام وتوسّع نفوذه، الأمر الذى دفع الجوينى إلى النظر إلى منكوقاآن، بوصفه الملك الحامى للشريعة الأحمدية، ومدحه بألقاب مختلفة. والواقع أنّ الجوينى كان يسعى وراء تطلّعاته المتمثلة فى وجود ملك مقتدر وحامٍ لحياض الدين الإسلامى. وفى النهاية، جاء وصف الجوينى لشخصية منكوقاآن وأيام حكمه على نحو، يضعه فى مصاف الملوك المثاليين ذوى القوة الإلهية؛ الملك الذى انتظمت فى ظل تخصّصه الوظيفى جميع شؤون العالم، وحتى استفادات منه الحيوانات والجمادات.

الكلمات المفتاحية: عطا ملك الجوينى، منكوقاآن، المغول، الملك المثالى، الفكر

منگوقاآن؛ شاه آرمانی در اندیشه و خواست عظاملک جوینی

محمودرضا کوهکن^۱

۱. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران mrkoohkan@pnu.ac.ir

چکیده

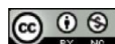
در اندیشه ایران شهری، شاه آرمانی، الگوی مطلوب فرمان‌روایی محسوب می‌شود. شاه آرمانی برگزیده اهورامزدا و نماینده اراده او بر روی زمین و حافظ نظم، سعادت و آبادانی به‌شمار می‌رفت. این انگاره در ایران دوره اسلامی نیز مورد توجه قرار گرفت و از همین رو، گاه برخی از نویسندگان به مقایسه فرمان‌روایان دوره اسلامی با شاهان آرمانی باستانی پرداختند.

نگاه عظاملک جوینی (۶۸۱ ق) به منگوقاآن (حکومت ۶۴۹-۶۵۸ ق) یکی از این نمونه‌هاست. در این پژوهش، با شیوه توصیفی، تحلیل و به استناد منابع کتاب‌خانه‌ای، کوشیده شده است به این پرسش پاسخ داده شود که دلایل جوینی برای همسان‌سازی منگوقاآن با پادشاهان آرمانی ایران چه بوده است؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که پس از آشوب‌های اولیه که یورش مغولان به وجود آورده بود، عظاملک جوینی برای اعاده نظم و امنیت در جامعه، خواهان برآمدن حاکمی مقتدر و توانمند بود تا بتواند آشفتگی‌های موجود را سامان بخشد. از این رو، با رسیدن منگوقاآن به تخت خانی، او را شایسته چنین جایگاهی شمرد و کارویژه‌های وی را با شاهان آرمانی تطبیق داد.

کلیدواژه‌ها: عظاملک جوینی، منگوقاآن، مغولان، شاه آرمانی، اندیشه ایران شهری.

استناد به این مقاله: کوهکن، محمودرضا (۱۴۰۵). منگوقاآن؛ شاه آرمانی در اندیشه و خواست عظاملک جوینی. تاریخ اسلام، ۲۷(۲)، ص ۱۹۶-۱۶۳.
<https://doi.org/10.22081/hiq.2023.67020.2343>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۲/۱؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۵/۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۵/۲۷؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۶/۳۰
 نوع مقاله: پژوهشی
 ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)
 ۱۴۰۴ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند

مقدمه

ساختار مطلوب فرمان‌روایی و حاکمیت در اندیشه ایرانی به نظریه شاهی انجامید که اصلی‌ترین محور اندیشه سیاسی ایران شهری است. در این الگوی حاکمیتی، شاه به عنوان کارگزار اهورامزدا، وظیفه برقراری نظم و سامان‌دهی جامعه را برعهده داشت. بنابراین، پاشاهی که الگوی شهریاری اهورامزدا را تجلی می‌بخشید، به «شاه خوب» یا «شاه آرمانی» مبدل می‌شد که خیر، سعادت و آبادانی را به‌ارمغان می‌آورد. این دستگاه فکری از مبانی مختلف به دوره اسلامی نیز سرایت کرد و هرچند در مقاطعی با چالش جدی مواجه شد، ولی هربار به‌کوشش نخبه‌گان علمی و سیاسی بازایابی شد و حاکمان را به پذیرش آن ترغیب کردند.

مغولان در دهه دوم قرن هفتم هجری یورش بنیان‌برانداز خود را به قلمرو خوارزم‌شاه آغاز کردند. حملات ایشان که با ویرانی و کشتارهای وسیع همراه بود، به‌نابودی ساختارهای موجود در جامعه انجامید. به‌نظر می‌رسد که دغدغه اصلی جویینی در این مقطع تاریخی، بازگرداندن نظم و سامان‌دهی جامعه پس از یورش نخستین مغولان بوده است. در این پژوهش تلاش می‌شود تا به این پرسش پاسخ داده شود که در اندیشه و خواست جویینی، راه برون‌رفت از بی‌نظمی و آشفتگی موجود چه بوده است؟ بنابراین، هدف این پژوهش، شناخت و تبیین سهم منگوقاآن (۶۴۸-۶۵۷ ق) در بهبود شرایط جامعه از نگاه جویینی (م. ۶۸۱ ق) است. جویینی با اشتغال در ساختار سیاسی و اداری مغولان و پذیرش مسئولیت‌های مهمی نظیر دبیری، سفارت و حکومت بغداد، به شناخت دقیقی از شخصیت امرا و کارگزاران مغول دست یافت و تلاش کرد تا با اعمال الگوی ایرانی در دستگاه دیوان‌سالاری مغولان و نوشتن تاریخ جهان‌گشا، ایشان را با آداب و رموز کشورداری ایرانیان آشنا سازد. وی که دوران بی‌نظمی و آشوب ناشی از تهاجم اولیه مغولان را تجربه کرده یا از دیگران شنیده بود، به‌نوعی عصر انتظام و قاعده‌مندی مورد نظرش را مطالبه می‌کرد که در چارچوب اندیشه

ایران شهری و با به قدرت رسیدن یک حاکم مقتدر و نظم آفرین به دست می آمد؛ پادشاهی که از مشروعیت و اقتدار لازم برخوردار باشد تا بتواند ویرانی ها و آشفتگی های گذشته را برطرف سازد. بنابراین، جوينی در تاریخ جهان گشا منگوقاآن را شایسته چنین مقامی تشخیص می دهد و او را با القاب و عناوین شهریاران ایرانی می ستاید و با شاهان آرمانی ایران همانند می داند.

ایلغار مغولان در قرن هفتم هجری زمینه تحقیقات زیادی بوده است، اما برخی از پژوهشگران به صورت جزئی تر بر جنبه های خاصی از این دوره تاریخی تمرکز کرده اند. در این میان، واکاوی متون تاریخی و ادبی مرتبط با این عصر و از جمله تاریخ جهان گشانیز مورد توجه بوده است. مقاله «نمودهای برجسته هویت ایرانی در تاریخ جهان گشای جوينی» به عناصر هویتی بارز با تأکید بر تکنیک های بیانی و زبانی جوينی توجه کرده است. مقاله «اندیشه مشیت الهی در تاریخ نگاری اسلامی، مطالعه موردی تاریخ جهان گشای جوينی» به بررسی تأثیر مشیت الهی و تقدیرگرایی بر تاریخ نگاری جوينی بنابر مصالح سیاسی و حکومتی پرداخته است. در مقاله «تقدس بخشی جوينی به روایت هجوم مغولان از طریق تناظر سازی با روایات دینی» بر این مبحث تأکید شده است که وی از آیات و احادیث به عنوان شیوه ای برای تقدس بخشیدن به اقدامات مغولان بهره برده است. پژوهش حاضر با رویکردی جدید به واکاوی متن تاریخ جهان گشا پرداخته است که در تحقیقات پیشین مورد توجه نبوده است.

۱. شاه آرمانی در اندیشه عظاملك جوينی

در هستی شناسی مزدایی، اساساً شهر یاری متعلق به اهورامزدا است.^۱ اهورامزدا آفریننده و شهریار کل هستی است که به عنوان یگانه قادر متعال بر کل نظام کائنات فرمان می راند.

۱. اوستا، هرمزدیشت، ب ۲ و ۱۲.

در بُعد گیتی نیز شاه به عنوان کارگزار اهورامزدا بر روی زمین، وظیفه داشت تا نظم زمینی را با الگوی کیهانی انطباق دهد.^۱ وی فرمان‌روایی و شهریاری اهورامزدا را در راستای مبارزه با جلوه‌های اهریمنی و استقرار اراده اهورایی نمایندگی می‌کند. بنابراین، در عالم مینوی اهورامزدا خدای برتر، و رای امشاسپندان و نظم دهنده کل جهان هستی است، بنابراین، در عالم گیتی نیز شاه، انسانی برتر و فوق طبقات است که با ایجاد قدرتی متمرکز، به امور زمینی نظم و امنیت می‌بخشد. از این رو، شاهی که به شکل مطلوب خواست اهورامزدا را اعمال کند، به «شاه خوب» یا «شاه آرمانی» ارتقاء می‌یابد. در پرتو شهریاری خوب، خیر و سعادت و آبادانی به ارمغان می‌آید.^۲ در مقابل شاه خوب، شاه بد قرار دارد که کارگزار نیروهای اهریمنی خواهد بود و در دوران فرمان‌روایی او تباهی و مظاهر اهریمنی همه جا رافرا می‌گیرد.^۳ در مینوی خرد، با تفصیل بیشتری به بازتاب این جهانی هردو الگوی فرمان‌روایی پرداخته شده است.^۴

بدین ترتیب، شاه از آن روی که برگزیده خاص و مورد التفات ویژه الهی است، می‌باید از بایسته‌ها و صفاتی برخوردار باشد که او را از دیگران متمایز سازد. در متون دینی، تاریخی و ادبی، برای شاه الزامات و کارکردهایی ارائه شده است، اما فردوسی در آغاز پادشاهی کیخسرو، بایسته‌های شاهی را هنر، نژاد و گوهر می‌داند که بایستن عنصر چهارم، یعنی خرد، به آن‌ها تکامل می‌یابد.^۵ بنابراین، علی‌رغم تنوع در این بایسته‌ها، با مجموعه‌ای از ویژگی‌ها روبه‌رو هستیم که برخورداری از بخشی از آن‌ها، نظیر فره و خرد، برای رسیدن به مقام شاهی الزام‌آور بود. پاره‌ای دیگر نیز جنبه کارکردی داشته و در زمره خویش‌کاری‌های پادشاه محسوب می‌شد. اقتدار، دادگری و دین‌یاری، کارویژه‌هایی بود که فرد پس از احراز مقام شاهی مسئولیت داشت

۱. مجتبایی، شهرزیبای افلاطون و شهریاری آرمانی در ایران باستان، ۱۳۹۹، ص ۱۴۹.

۲. اوستا، گاتاه‌ها: هات ۴۸، ب ۵.

۳. مجتبایی، شهرزیبای افلاطون و شهریاری آرمانی در ایران باستان، ۱۳۹۹، ص ۱۴۹.

۴. مینوی خرد: ف ۱۴، ب ۲-۱۲.

۵. فردوسی، شاهنامه، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۵۶۶.

در راستای تحقق آن‌ها بکوشد تا موجب تقویت فره خویش و رستگاری جامعه گردد. با بررسی تاریخ جهان‌گشامشخص می‌شود که جوینی، همچون بسیاری از صاحب‌نظران آن دوران، تحت تأثیر الگوی حکمرانی در اندیشه سیاسی ایران شهری قرار داشته و، چنان‌که در متن مقاله به تفصیل شواهدی از آن ارائه خواهد شد، تلاش می‌کند تا ضمن برجسته‌سازی عناصر این نظام فکری، الگوی شهریار آرمانی را در شخصیت منگوقاآن معرفی کند.

۲. پی‌آمدهای یورش مغولان

ایلغار مغول آن چنان ویران‌گر و کوبنده بود که منابع تاریخی، ادبی و غیره به اتفاق از دهشتناکی آن یاد کرده و تأسف و تأثر خود را ابراز داشته‌اند. در این میان، کشتار عظیمی از مردمان صورت گرفت و ویرانی‌های گسترده‌ای پدید آمد.^۱ خراسان و فرارود (ماوراءالنهر) بیشترین آسیب را متحمل شدند؛ به گونه‌ای که کلیه شهرها و قلعه‌ها ویران گشتند و بیشتر جمعیت شهری و روستایی کشته شده یا به بردگی رفتند.^۲ جوینی که در خدمت مغولان بود، می‌نویسد:

هر کجا پادشاهی بود یا صاحب طرفی یا امین شهری که به خلاف پیش آمد او را با اهل و بطنان و خویش و بیگانه ناچیز کردند، به حدی که هر کجا صد هزار خلق بود بی مبالغت صد کس نماند.^۳

اگرچه درباره آمار و ارقام کشته‌ها و سطح خرابی‌ها نقدهایی صورت گرفته است،^۴ ولی به طور حتم کاهش جمعیت، نابودی نیروی کار و متخصص، فروپاشی اقتصاد کشاورزی، غلبه نظامیان جنگ‌جو و زوال زندگی شهری و روستایی از نتایج مستقیم تهاجم مغولان

۱. ابن‌اثیر، الکامل، ۲۵۳۵، ج ۲۶، ص ۱۲۵.

۲. نسوی، سیرت جلال‌الدین منکبرنی، ۱۳۸۴، ص ۸؛ سیفی، تاریخ‌نامه هرات، ۱۳۸۳، ص ۱۱۸.

۳. جوینی، تاریخ جهان‌گشا، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۷.

۴. نک: بختیاری و دیگران، «بازخوانی و نقد روایات ایلغار مغول بر اساس روش مطابقت ابن‌خلدون»، ۱۳۹۳، تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، س ۴، ش ۸.

بود. مغولان با گسترش زندگی بیابان‌گردی و نیز به‌کارگیری روش‌های نادرست اداری و سیاست‌های سخت‌گیرانه اخذ مالیات، فشار مضاعفی را بر مردمی که از تیغ آنان جان به‌در برده بودند، وارد کردند. این دوره از اوایل قرن هفتم (۶۱۷ق) تا اواخر همین قرن، و آغاز اصلاحات غازان خان، تداوم یافت.^۱ نظام‌الملک (م. ۴۷۱ق) که خود تجربه‌ای مشابه به‌هنگام ورود ترکان داشته، چنین ایامی را به‌خوبی توصیف کرده است:

... و اندر چنین ایام فتنه و فتور شریفان مالیده شوند و دونان با دستگاه گردند و هرکه را قوتی باشد هرچه خواهد می‌کند و کار مصلحان ضعیف شود و بد حال گردند و مفسدان توانگر شوند....^۲

این بی‌نظمی و آشفتگی را نیز جوینی به‌کرات مطرح کرده و اسباب آن را عدم رعایت خویش‌کاری بر مبنای تخصص و کاردانی می‌داند.^۳

۳. عظاملک جوینی و دغدغه سامان‌مندی جامعه

عظاملک جوینی در سال ۶۲۳ق متولد و در سنین جوانی به‌کار دیوانی وارد شد. وقتی هولاکو به ایران رهسپار شد، به خدمت او درآمد و پس از فتح بغداد، به مدت بیست و چهار سال حکومت بغداد را داشت. وی چندبار به دربار قآن سفر کرد و از شرق تا غرب قلمرو مغولان را پیمود و با بسیاری از خانان و سرداران مغول معاشرت داشت. وی تاریخ جهان‌گشا را حدود سال ۶۵۸هـ.ق نگاشت و رویدادهای آن را به سال ۶۵۵ق خاتمه داد. شیوه تاریخ‌نگاری جوینی بین سبک متکلف، با عبارات و ترکیبات پیچیده، و نشر مرسل و ساده در نوسان است.^۴

۱. بطروشفسکی، اوضاع اجتماعی اقتصادی ایران در دوره ایلخانان، ۱۳۶۶، ج ۵، ص ۴۵۵-۴۵۷.

۲. نظام‌الملک، سیاست‌نامه، ۱۳۴۷، ۱۸۹.

۳. جوینی، تاریخ جهان‌گشا، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴-۵.

۴. حسن‌زاده، «اندیشه مشیت الهی در تاریخ‌نگاری اسلامی، مطالعه موردی تاریخ جهان‌گشای جوینی»، ۱۳۸۰، تاریخ اسلام، س ۱، ش ۱، ص ۱۴۳.

جوینی دوران بی‌نظمی و آشوب ناشی از تهاجم اولیه مغولان را تجربه کرده یا از دیگران شنیده بود. اما او به نوعی عصر انتظام و قاعده‌مندی مورد نظرش را نیز مطالبه می‌کرد که در چارچوب اندیشه ایران شهری و با به قدرت رسیدن یک حاکم مقتدر و نظم‌آفرین قابل حصول بود. وی دوران پیش از حمله مغول را عصر انتظام امور می‌دانست؛^۱ چنان‌که می‌گوید: «و در ایام متقدم که عقد دولت فضل و مدعیان آن منتظم بود».^۲ اما اکنون و پس از هجمه مغولان وضعیت به کلی متفاوت است: «جمعی که به حکم فَخْلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهْوَاتِ دارند باقی ماندند».^۳ در واقع، اوضاع نواحی غربی قلمرو مغولان آشفته بود و دستگاه واقعی کشوری در این سرزمین‌ها بنا نهاده نشد و رفاه و آسایش رعایا مدنظر نبود.^۴ بدین ترتیب، جوینی راه حل عبور از این بحران را برقراری نظم در جامعه می‌دانست. وی در جلد اول و دوم جهان‌گشا، ضمن انتقاد از خوانین و کارگزاران مغول، با یادآوری اصول اندیشه ایران شهری، ایشان را به رعایت قواعد ملک‌داری فرامی‌خواند تا نظم، امنیت و آسایش برقرار شود. اما در جلد سوم و با به قدرت رسیدن منگوقاآن، فرمان‌روای مورد خواست و علاقه خود را می‌یابد که همهٔ امور را به سامان کرده است.

۴. منگوقاآن، شاه آرمانی از منظر جوینی

پس از مرگ کیوک‌خان (۶۳۹-۶۴۷ق) و تشکیل قوریلتای بزرگ (۶۴۹ق)، «منگو» که شاهزاده‌ای توانا و زیرک بود، با حمایت باتو^۵ به تخت خانی برگزیده شد. در دوره او از

۱. در جامع‌التواریخ نیز اوضاع و احوال اواخر دولت خوارزم‌شاه این‌گونه توصیف شده است: «خلائی امنی و رفاهیتی هرچه تمامتر داشتند و نوایر فتنه‌ها منطقی گشته و راهها از دزد و حرامی پاک شده..» (رشیدالدین، جامع‌التواریخ، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۴۷۱-۴۷۲).

۲. جوینی، تاریخ جهان‌گشا، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۳.

۳. همان، ج ۱، ص ۴.

۴. اشیپولر، تاریخ مغول در ایران، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۷۹.

۵. باتو (۶۲۴-۶۵۳ق) امیر مغول، پسر جوجی و بنیادگذار اردوی زرین.

خشونت اولیه مغولان به خاطر آشنایی با فرهنگ و تمدن ملل مغلوب کاسته شد و در اداره ممالک، روش عادلانه‌تر و مبتنی بر قواعد کشورداری را در پیش گرفتند.^۱ منگوقاآنی مقتدر و کاردان دانسته‌اند که پس از تصاحب قدرت، دست به اقداماتی زد که در نهایت به بهبود اوضاع کشور انجامید. وی در اداره امور سرزمین‌ها و روش ملک‌داری و به خصوص شیوه‌های جمع‌آوری مالیات، نظم تازه‌ای ایجاد کرد.^۲ این سیاست‌ها و عملکردها به طور گسترده در تاریخ جهان‌گشا با زتاب یافته است.

۱-۴. فره‌مندی منگوقاآنی

فره نیروی ایزدی است که از جانب خداوند به شخص برگزیده عنایت می‌گردد تا بر جهانیان فرمان براند و امر گیتی را انتظام بخشد.^۳ نیولی معنای فره را «شکوه»، «عظمت» و «درخشش» در نظر گرفته که با کامیابی، بهروزی و بخت مرتبط است.^۴ بیلی به رابطه میان فره و خویش‌کاری می‌پردازد و معتقد است که معنی اصلی این واژه «سعادت»، «هستی نیک»، یا «رفاه» بوده است.^۵ پیوند «فره» با «خویش‌کاری» چنان عمیق است که این دو واژه در متون پهلوی مترادف یک‌دیگر هستند؛ زیرا هر کس وظیفه خود را در جامعه و طبقه خویش به نحو مطلوب انجام دهد، صاحب فره می‌شود.^۶ دینکرد^۷ نیز بر فره و خویش‌کاری طبقات و به ویژه پادشاهان، با عبارت «شهریاران، بیش از هر چیز با سامان دهی، (رواج) نظم و ترتیب

۱. اقبال، تاریخ مغول، ۱۳۸۴، ص ۱۵۶-۱۵۸.

۲. اشیپولر، تاریخ مغول در ایران، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۵-۵۱ و ص ۲۸۱-۲۸۲.

۳. دوشن‌گیمین، واکنش غرب در برابر زردشت، ۱۳۸۷، ص ۷۵-۷۶؛ کومن، آیین پرمرز و راز میتراپی، ۱۳۸، ص ۱۰۱.

۴. Gnoli, "FARR (AH)", 1999.

۵. Bailey, Zoroastrian Problems in the ninth century books, 1948, p36.

۶. سنگاری و کرباسی، «رابطه مفاهیم «فره» و «خویش‌کاری» براساس متون پهلوی و کارکرد اجتماعی آن‌ها در اندیشه

سیاسی ایران باستان»، ۱۳۹۶، مطالعات ایرانی، ش ۱۶، ش ۳۱، ص ۱۳۵.

۷. Dinkard

و روش درست شهریاری بر کیهان» تأکید می‌کند.^۱ عمل به خویش‌کاری موجب تقویت فره کیانی و رستگاری پادشاه می‌گردید؛ در غیر این صورت، فره از او گسسته و مشروعیت خویش را از دست می‌داد.

مطابق اندیشه ایران شهری، جوینی منگوقاآن را حاکمی فره‌مند که از جانب خداوند برای این امر برگزیده شده است، معرفی می‌کند:

حق جلّ و علا چون خواهد که یک کس را از جمله بندگان خویش سرور کند و تاج پادشاهی و افسر شاهنشهی بر سر او نهد تا به واسطه انصاف و معدلت او جهان خراب معمور شود و نصیبه سکان و قطان ربع مسکون از فیضان مرحمت او موفور در مبدأ فطرتِ خَلَقِ الْأَرْوَاحِ قَبْلَ الْأَجْسَادِ لباس وجود او را به طراز سعادت مزین گرداند و روان او را به انوار حصافت روشن، و چون از عالم علوی به مقام سفلی آید نهاد او را در مهاده عقل و کیاست پرورش دهد... و در موارد و مصادر بلجام خرد مُلَجَم... و از بخت و دولت ساعت به ساعت تلقی می‌نماید،

سعادت چون گلی پرورد خواهد پدید آرد پس آنگه مرد خواهد

نخست اقبال بردوزد کلاهی پس آنگه بر نهد بر فرق شاهی^۲

در این توصیف، منگوقاآن فرمان‌روایی صاحب فره ایزدی است که از مبدأ فطرت به نور یزدانی مزین گشته و از عالم مینوی به مقام دنیوی آمده تا به نمایندگی از خداوند به نظم بخشی و سامان‌دهی امور جامعه بپردازد. در همین زمینه، جوینی روایتی معجزه‌گونه برای منگو بیان می‌کند که در راستای موهبت و عنایت ویژه الهی نسبت به او قابل توجیه و تفسیر است. در ماجرای تعقیب «بجمن»، از امرای قنچاق که از پذیرش فرمان خان خودداری کرده و به جزیره‌ای پناه برده بود، وقتی سپاه منگو به کنار دریا رسید، دریا چنان

۱. دینکرد سوم، ۱۳۸۱، کرده ۵۴.

۲. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۱۲-۱۳.

موج می زد که نه انسان و نه اسب یارای ورود به آن را نداشت؛ «ناگاه باد برخاست و آب ها را از گذرگاه با جانب دیگر انداخت و زمین ظاهر شد، منگوقاآن آن لشکر را بفرمود تا در راندند بی تأخیر و تا خبر یافت او را بگرفتند». جوینی این رویداد را نشانی قانع کننده برای اثبات حقانیت و مشروعیت منگوقاآن معرفی می کند: «و این علامات بر انتقال دولت و مفتاح مملکت به پادشاه جهان منگوقاآن دلیلی است که محتاج هیچ بیّنه دیگر نیست». ^۱ در روز نهم ربیع الآخر سال ۶۴۹ ق و به هنگام تخت نشینی منگو نیز چنین معجزه ای رخ داده و این نیز یکی از دلایل «دولت روزافزون» منگو شمرده شده است. در حالی که چندین روز ابرها متراکم بود و باران منسجم می بارید، به ناگاه «چهره زیبای خورشید چون عروسی که بر داماد بعد از مراقبت و مفارقت و ممانعت جلوه دهند در ساعتی که مطلوب بود نقاب گشاد و آسمان مقدار آنچ جرم خورشید بود مکشوف شد». ^۲

بر همین اساس، وقتی سخن از واگذاری اداره مملکت به او می شود، لطف پروردگار شامل خلائق شده و زمین به عنوان میراث خداوند به ارث در اختیارش قرار گرفته تا با عدل و داد شاهانه زیب و زینت یابد:

یعنی مفاتیح مملکتِ اِنَّ الارضَ لِلّٰهِ يُورِثُهَا مَنْ يَّشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ در دستِ مقدَرِ شاهنشاه اعظم شاه بنی آدم خان خانان عرب و عجم منگوقاآن که مدت بقای عمرش تا انقراض عالم باد نهادند تا بسیط روی زمین به عدل شامل او بار دیگر زیب و زینت گرفت و کار عالمیان عموماً و به تخصیص روز بازار اهل اسلام رونق و طراوت یافت. ^۳

بنابراین، جوینی آمدن او را با شادی وصف نشدنی که با خروش بربط و چنگ همراه است، شرح می دهد تا وی بهار را جایگزین خزان کند:

طرب رسید پس غم چنانک وقت خزان نسیم کوبه لطف نوبهار رسید

۱. همان، ج ۳، ص ۱۱.

۲. همان، ج ۳، ص ۲۹.

۳. همان، ج ۳، ص ۱۵.

خروش بربط و بانگ سرود و ناله چنگ ز بزم بر فلک سبز روزگار رسید
 طراز حاصل این جملت آن تواند بود که سوی ما مدد لطف کردگار رسید.^۱
 جوینی به کرات بر جایگاه فرازمینی منگو، با الفاظ و عباراتی که او را شبیه به پادشاهان
 ایران باستان می‌کرد، اشاره می‌کند: «... و خسرو سیارگان مؤید و کامران از افق طلوع کرد». ^۲ و
 در جایی دیگر می‌گوید: «مانند خرشید در منزل شرف حلول کرد،
 در سپهر حضرت آمد کامیاب و کامران از شکار خسروی آن آفتاب خسروان». ^۳
 در فتح‌نامه الموت نیز منگورا با عباراتی خاص که شایسته شاهان فره‌مند آرمانی است،
 توصیف می‌کند:
 اکنون که بسیط روی زمین بعدل شامل و عقل کامل خان خانان ماده نعمت امن
 و امان فرمان ده زمین و زمان بر داشته صنع قدرت رحمان منگوقاآن متحلی شدست. ^۴

۲-۴. خرد و عقلانیت منگوقاآن

از دیدگاه فردوسی (م. ۴۱۶ ق)، جوهره اصلی ذات آفرینش اورمزدی، خرد است. از این رو،
 آفریدگار جهان را با عنوان «خداوند جان و خرد» مورد خطاب قرار داده است. در متون دینی
 نیز خرد از جایگاه بایسته‌ای برخوردار است. در گاتاها، اهورامزدا خود نیز خرتو (خرد) دارد:
 «[اوست که] با خرد خویش آشه را بیافرید...». ^۵ خرد، قوه‌گزینش‌کننده و تمیزدهنده است که
 در نهاد انسان به ودیعه نهاده شده تا به کمک آن بتواند غایت زندگی خویش را بازشناسد؛
 نیک را از بد تمیز دهد و بر جنبه‌های اهریمنی فایق آید.
 جوینی در ذکر جلوس منگوقاآن به تخت خانی بیان می‌کند که او برگزیده خداوند

۱. همان، ج ۳، ص ۱۴-۱۵.

۲. همان، ج ۳، ص ۳۳.

۳. همان، ج ۳، ص ۱۳۸.

۴. همان، ج ۳، ص ۱۱۴.

۵. اوستا، گاتاها: هات ۳۱، ب ۷.

و برخوردار از خرد خدادادی است.^۱ وی بر «عقل کامل» منگوقاآن تأکید می‌ورزد و او را پادشاهی «بس عاقل و عادل» می‌نامد.^۲ باتو در قوریلتای بزرگ، منگورا این‌گونه معرفی می‌کند: «...کار خانیت به حسن رأی جهان‌آرای او قرار و نظام گیرد».^۳ در جایی دیگر که جوینی توصیفی اغراق‌گونه از او ارائه می‌دهد، می‌نویسد: «و با دولت روزافزون مزیت عقل رهنمون، با رأی جهان‌آرای او آفتاب را رُوئی نیست».^۴ وی ضمن بیان معضلاتی که پس از مرگ قاآن به وجود آمده است، توضیح می‌دهد که امرا و شاهزادگان مغول تصمیم گرفتند که «بعد از آن در کار تفویض خانیت به کسی که اهلیت آن داشته باشد و نیک و بد و خیر و شر کار دیده و حلو مَرّ روزگار چشیده...»^۵ مقام خانی را به او واگذار کنند. با این اوصاف، منگو با خرد خویش قادر به شناخت نیک از بد است و جامعه را با تدبیر و آگاهی به سوی خیر و رستگاری پیش می‌برد. جوینی به‌طور مرتب منگورا با عناوینی چون: «دارنده رأی جهان‌آرای» و «عقل کامل» می‌ستاید.^۶

۳-۴. دادگری منگوقاآن

«داد» در اندیشه ایران شهری، نیروی تعادل بخش هستی و نشان لطف و رحمت الهی به‌شمار می‌رفت.^۷ این مفهوم با ساختار طبقاتی و سلسه مراتب اجتماعی در پیوند بوده و از این منظر با «آشه» ارتباط می‌یابد. بدین سان، با دادگری، قانون آشه برقرار و هرچیزی در جایگاه خویش قرار گرفته و هرکس متناسب با عمل به خویش کاری اش بهره‌مند می‌گردید.

۱. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۱۲-۱۳.

۲. همان، ج ۱، ص ۱۶؛ ج ۳، ص ۱۱۴.

۳. همان، ج ۳، ص ۱۹.

۴. همان، ج ۳، ص ۸۹.

۵. همان، ج ۳، ص ۱۷.

۶. همان، ج ۳، ص ۸۹ و ۱۱۴.

۷. رستگار فسایی، فردوسی و هویت‌شناسی ایرانی، ۱۳۸۱، ص ۴.

اردشیر ساسانی (۲۲۴-۲۴۱ م) بر حفظ سلسله مراتب اجتماعی به عنوان اصلی ترین جلوه دادگری تأکید می‌ورزد: «آن چه شهنشاه فرمود، از مشغول گردانیدن مردمان به کارهای خویش و بازداشتن از کارهای دیگران، قوام عالم و نظام کار عالمیان است».^۱ دادگری مهم ترین خویش کاری پادشاهان به حساب می‌آمد و به همین دلیل، سیاهه کلی خطابه های پادشاهان پس از رسیدن به تاج و تخت، در راستای دادگری و دادستانی است. خطابه هرمز، پسر انوشیروان (۵۷۹-۵۹۰ م) نمونه بارز آن است.^۲ دادگری شهریار منجر به امنیت، رفاه، نعمت و آبادانی می‌شد و بیدادگری ویرانی و کاستی پدید می‌آورد.

زبیدادی شهریار جهان همه نیکوئی‌ها شود در نهان^۳

اردشیر بابکان، سامان دهی سپاه و آبادانی کشور را معلول دادگری و نیکو راهبری پادشاه دانسته است.^۴ از میان شاهان تاریخی، آوازه دادگری خسرو انوشیروان به جهت اقداماتی که در راستای بهبود اوضاع کشور انجام داد، جاودانه شد و حتی در قرن های بعد، همواره چون یک سرمشق به آن نگریسته می‌شد. سعدی می‌گوید:

زنده ست نام فرخ نوشیروان به خیر گرچه بسی گذشت که نوشیروان نماند^۵

جوینی منگوقاآن را پادشاهی دادگستر می‌نامد که عدل نوشیروانی را می‌گستراند و قواعد شهریار و ملک داری را از نو برپا می‌کند. «ذکر جلوس پادشاه هفت کشور و شهنشاه دادگستر منگوقاآن بر تخت خانی و گستردن بساط عدل نوشروانی و احیای مراسم جهانداری و تمهید قواعد شهریار».^۶ توصیف جوینی از شخصیت و آغاز زمام داری منگوقاآن به گونه ای است که او را در ردیف پادشاهان آرمانی دادگستر قرار

۱. نامه تنسر، ۱۳۵۴، ص ۶.

۲. نک: دینوری، اخبار الطوال، ۱۳۸۱، ص ۱-۶.

۳. فردوسی، شاهنامه، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۱۹.

۴. عهد اردشیر، ۱۳۴۸، ص ۱۱۲.

۵. سعدی، گلستان، ۱۳۸۴، ص ۵۹.

۶. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۱۲.

می‌دهد تا در پرتو دادگری‌اش تمام امور عالم انتظام یافته و حتی جانوران و جمادات نیز از آن بهره‌مند گردند:

و چون بقرخی و یمن پادشاه جهان خرشیدوار در اوج مکنت در چهار بالش مملکت نشست همّت عالیّه اقتضای آن کرد که حالی آسایشی و رفاهیتی بانواع جانوران واجناس جمادات رسد.^۱

و یادرجایی دیگر، به خاطر عدالت و آبادگری به دست آمده، او را مورد ستایش قرار می‌دهد:

خسروا، ملک بر تو خرّم باد کلّ گیتی ترا مسلمّ باد

از تو آباد ظلم ویران گشت بتو بنیاد عدل محکم باد.^۲

منگو پس از آنکه بر مشکلات اولیه فائق آمد و شاه‌زادگان را بر جای خویش نشانند، «... روی به ضبط مصالح ملک و تقویم معوّج و اصلاح فساد و زجر متعدّیان و قمع مفسدان آورد...».^۳ بنابر شرح مفصلی که جوینی از اقدامات منگو ارائه می‌دهد، مشخص می‌شود که شهریار مورد علاقه او تلاش گسترده‌ای را برای بهبود اوضاع آغاز کرده است. منگو خود نیز در خطابه‌هایش بر اولویت دادن به اعتلای سطح رفاه و آسایش مردم تأکید کرده بود؛ چنان‌که در قوریلتای بزرگ به کارگزارانش گفته بود تا مشکلات قلمرو خویش را کتباً به عرض برسانند. و یا اعلام کرد: «ما را نظر بر ترفیه احوال رعایاست، نه بر توفیر اموال خزاین».^۴

سامان‌دهی اوضاع کشور، مبارزه با فساد، رشوه و زورگیری، قلع و قمع یاغیان و تجاوزگران از جمله آن‌ها به شمار می‌رود. او از ادامه شُرب مدام خودداری کرد، مالیات‌ها را تقلیل داد، از ظلم و اجحاف مأموران دولتی به مردم جلوگیری کرد، برای نظامیان و دولتیان مقرری تعیین نمود و برای بهبود احوال رعایا، عدل و احسان را پیشه کرد. وی در تقسیم‌بندی قلمرو

۱. همان، ج ۳، ص ۳۱-۳۳.

۲. همان، ج ۳، ص ۳۷.

۳. همان، ج ۳، ص ۷۱-۸۱.

۴. رشیدالدین، جامع‌التواریخ، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۵۹۶.

خود تجدید نظر کرد و مأموران بیشتری را به مناطق مختلف فرستاد و هم چنین اقداماتی را به منظور بهبود و ترمیم خرابی های پیشین انجام داد؛ به گونه ای که شهرهای ویران رو به آبادانی گذاشت.^۱

تمامی اقدامات منگوقاآن که در حوزه نظامی، اقتصادی، اداری و غیره انجام می گرفت، را بایستی در چارچوب اصل دادگری شهریار آرمانی دیده شود که سرانجام به ایجاد امنیت، رفاه، نعمت و آبادانی می انجامید. در تاریخ شاهی آمده است:

پادشاه عادل را در همه کارهای مملکت کلی و جزوی نظر باید کردن و در هیچ کار غفلت روا نداشتن و همه را بر قاعده و قانون عدالت کار فرمودن.^۲

برهمن مینا جوینی معتقد است که «چون آوازه عدل و انصاف او در اقطار و اطراف شایع و فایض گشت قریب و بعید، دور و نزدیک بر عیّتی او برغبّتی صادق التجامی جویند»، و در ادامه برای دولت روزافزون او دعا می کند:

خسروا ملک و عمرت افزون باد چهره دولت تو گلگون باد

مرکز آفتاب دولت تو از مدار زوال بیرون باد^۳

جوینی چنان غرق در دادگری و عدل گستری منگوقاآن می شود که او را برتر از انوشیروان و دیگر شاهان می داند: «بدین موهبت آب روی شاهان حاتمی خوی ببرد و بدین معدلت خاک در چشم شهنشاهان نوشروانی خلق کرد».^۴ نکته قابل توجه این که دادگری منگوقاآن در چارچوب حفظ منافع گروه ها و طبقات و در راستای رعایت اصل خویش کاری و کاردانی افراد صورت می پذیرد:

۱. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۷۱-۷۹؛ اقبال، تاریخ مغول، ۱۳۸۴، ص ۱۵۸؛ اشیپولر، تاریخ مغول در ایران، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۵۲.

۲. تاریخ شاهی، ۲۵۳۵، ص ۶.

۳. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۸۱-۸۲.

۴. همان، ج ۳، ص ۸۵.

و غلبه خلائق بسیار و قضایای هریک بی شمار و حوایج مختلف بود، ایشان را زیادت مقام می افتاد، کتبه و کارگزاران را امور متفاوت بود؛ بعضی محظوظ و بهره مند و جمعی محروم و مستمند می ماند، از آنجاکه فرط اعتنا و دل بستگی و وفور اهتمام و مرحمت پادشاه مشفق اقتضا کند که تمامت بندگان هریک بر حسب مقدار و اندازه ارتزاق او با نصیب باشند، مثال فرمود تا هرچه به تفحص امور و دعاوی جمهور متعلق باشد، امیر منکسار نوین با جمعی دیگر از امراء کاردان بدان مهم قیام نماید و قاعده داد و عدل را ممهّد دارد...^۱

خود منگو نیز بر اساس اصل شایستگی و کاردانی به خانی برگزیده شده بود: و مصلحت ولایت و رعیت بیمن عزیمت و تدبیر گره گشای او قوام پذیرد، خود پدیدست در جهان باری کار هر مرد و مرد هر کاری.^۲

دادورزی منگو جنبه میانه روی داشت. گاهی لازم بود برای فرونشاندن فتنه ای، پیش از آنکه فراگیر شود، با تدبیر و نرمی با آن برخورد کند:

درشتی و تندی نیاید به کار به نرمی برآید ز سوراخ مار^۳

اما در صورتی که مواسات و مجاملت تأثیر نداشت، با دشمن باید با سختی و شدت برخورد کرد:

که در کار خصم غفلت و غرور از منهج صواب و عقل دور باشد، هرکجا داغ بایدت فرمود چون تو مرهم نهی ندارد سود.^۴

۱. همان، ج ۳، ص ۸۶.

۲. همان، ج ۳، ص ۱۹.

۳. همان، ج ۳، ص ۴۲-۴۳.

۴. همان، ج ۳، ص ۴۸-۴۹.

۴-۴. اقتدار و امنیت

یکی دیگر از کارویژه‌های شهریار ایرانی، ایجاد امنیت بود که در دو عرصه درونی و بیرونی تحقق می‌یافت. امنیت درونی با سرکوبی فتنه‌گران، ملحدان و یاغیان و نیز زدودن فقر و تنگ‌دستی از طریق توسعه کشاورزی، بازرگانی و ایجاد شبکه راه‌های ارتباطی به دست می‌آمد. حفاظت از مرزهای ایران‌شهر در برابر دشمنان بُعد بیرونی آن را در برمی‌گرفت. در کتاب سوم دینکرد براین جنبه از خویش‌کاری شهریاران تأکید شده است:

برابر آموزه دین بهی، همان‌گونه که از خویش‌کاری‌های شهریاران، بازداشتن انیران و دشمنان از سلطه بر تخت شاهی و پیشگیری از تازش دزدان و ستم‌کامگان از شهرهاست، به همان‌گونه نیز از خویش‌کاری‌های آنان، دور راندن و زدودن تهیدستی و تنگی و نیاز و ناخوشی و بیماری. تا آنجا که در گیهان شدنی است. از کسانی است که در گستره شهریاری‌شان می‌زیند....^۱

رجایی با استناد به این بیت شاهنامه که پادشاه را بایستی «همش زور باشد هم آیین و فر»، زور را در زبان علم سیاست امروزی معادل «قدرت مؤثر» می‌داند؛ یعنی برخورداری از ابزارها و امکاناتی است که به اجرا درآوردن احکام حکومتی را امکان‌پذیر می‌سازد.^۲ پادشاهی که از اقتدار سیاسی کامل برخوردار بود، همواره زمام امور را در دست داشت، اوضاع داخلی جامعه را سامان می‌داد و امنیت مرزها را تأمین می‌کرد. جوینی معضلات گسترده‌ای را که پس از مرگ قاآن^۳ پدید آمده بود، این‌گونه شرح می‌دهد: ...بعد از رحلت قاآن امور جهان از سنن استقامت منحرف شد و عنان معاملت و

۱. دینکرد سوم، ۱۳۸۱، کرده ۴۶.

۲. رجایی، تحول اندیشه سیاسی در شرق باستان، ۱۳۷۲، ص ۷۹.

۳. منظور اوکتای است، «قاآن» مطلق همیشه منصور بدوست. (جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۱۳).

مجاملت از صوب راستی منعطف... و رعایا در دست گردن‌کشان سرکوفته و پای‌مال و از

کثرت ستم بی‌سیم و مال ماندند...^۱

درچنین شرایطی، جوینی در جست‌وجوی فرمان‌روایی مقتدری است که بتواند این اوضاع را سامان دهد. ازاین‌رو، با تشریح گردهمایی شاه‌زادگان مغول و تصمیم آنان برای واگذاری خانیت به منگو، از زبان باتو می‌گوید:

... ضبط چنین ملکی بزرگ و تمشیت مثل این کار نازک آن کس تواند داد... که... بد‌ها و شهادت موصوف و مذکور و بدکا و صرامت معروف و مشهور، و کار خانیت به حسن رأی جهان‌آرای او قرار و نظام گیرد و مصلحت ولایت و رعیت به یمن عزیمت و تدبیر گره‌گشای اوقوام پذیرد...^۲

بنابراین، هنگامی که در قوریلتای بزرگ رأی به خانی منگو داده می‌شود، جوینی او را چون «شاه‌انجم» که مانند «خسرو پرویز فیروز، روی جهان‌افروز را به تختگاه دولت می‌نهاد» معرفی می‌کند.^۳

جوینی اقدامات اصلاحی منگوقاآن را که همه افراد جامعه و به‌ویژه ضعیفان و درویشان را در بر می‌گرفت، شرح داده است. منگو در راستای بهبود اوضاع داخلی و گسترش امنیت، اصلاحاتی را در مصالح مملکت ایجاد کرد و مفسدان و متعديان را سرکوب نمود.^۴ وی ابتدا سپاهیان را به دورترین نقاط شرق و غرب مأمور کرد؛ سرزمین‌های شرقی را به برادرش قوبیلای تفویض نمود و سپس سرزمین‌های غربی را به برادر دیگرش، هولاکو، سپرد و دستور داد تا کیدبوقا به سرکوب ملحدان بپردازد. پس از آن، اقلیم‌ها و ولایت‌ها را به افراد لایق و کاردانی نظیر

۱. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۱۳-۱۴.

۲. همان، ج ۳، ص ۱۸-۱۹.

۳. همان، ج ۳، ص ۲۴.

۴. همان، ج ۳، ص ۷۱.

محمود یلواج، و فرزندش مسعود بک و دیگران واگذار کرد.^۱ او در ضمن این یرلیق‌ها^۲، فرمان‌ها و دستوراتی صادر نمود که همهٔ اقشار مردم از نتایج آن بهره‌مند شدند.

منگویرلیق‌های متعددی را که پس از کیوک‌خان^۳ صادر شده بود، بازپس گرفت؛ شاهزادگان را از دخالت در امور مربوط به ولایت‌ها بدون آگاهی نواب خویش منع کرد؛ به ایلچیان دستور داد که در هیچ‌ده و شهر که ضرورتی نداشته باشد، رفت و آمد نکنند و بیش از علوفه مقرر چیزی نستانند؛ مالیات دهقانان را کاهش داده و به آن نظم بخشید؛ امور بازرگانان را تسهیل نمود و در نهایت فرمان داد که حق را باطل نکنند و باطل در جایگاه حق جلوه ندهند.^۴

منگو در مرزهای قلمرو مغولان نیز دست به اقداماتی زد که نتایج بسیار مهمی به همراه داشت. در سال ۶۵۴ ق قوییلای را به فتح چین جنوبی مأمور کرد و تا سال ۶۵۵ ق، که سال مرگ منگو است، بخش‌هایی از آن نواحی گشوده شد. خود منگو نیز شخصاً در این لشکرکشی مشارکت داشت و بخش‌هایی از آن سرزمین‌ها را تصرف کرد.^۵

اگرچه مغولان بیشتر قلمرو اسلامی را تا پیش از فرمان‌روایی منگو فتح کرده بودند، مهم‌ترین اتفاقات ولایت‌های غربی در همین دوران رخ داد. در سال ۶۵۱ ق منگوقاآن به منظور دفع ملحدان اسماعیلی، از میان برداشتن خلیفه بغداد و تسخیر ممالک شام و مصر، هولاکورا به سوی غرب روانه کرد. دژهای اسماعیلیه در سال ۶۵۴ ق گشوده شد و منقرض شدند. اما بزرگ‌ترین رویداد جهان اسلام به سال ۶۵۶ ق و یک سال پس از مرگ منگوقاآن اتفاق افتاد و آن سقوط بغداد و انقراض خلافت عباسی بود.^۶

۱. همان، ج ۳، ص ۷۱-۷۲.

۲. فرمان، اجازه و حکم امیر مغول.

۳. پسر بزرگ و جانشین اوکتای قاآن.

۴. جوینی، تاریخ جهانگشا، ج ۳، ص ۷۲-۷۹.

۵. اقبال، تاریخ مغول، ۱۳۸۴، ص ۱۶۱.

۶. همان، ص ۱۷-۱۷۹.

بدین ترتیب، مرزهای قلمرو مغولان در شرق و غرب گسترده تر شد و به هرج و مرج های داخلی پایان داده شد. جوینی معتقد است که:

فتن های برخاسته به یمن جلوس او نشسته و دست عدوی و فساد بسته گشت و لشکرها باطراف و اکناف زمین روان شد و معاندان سر بر خط فرمان نهادند.^۱
جوینی اوضاع قلمرو مغولان را در ایام فرمانروایی منگوآن چنان سامان یافته و مطلوب می بیند که با بهترین عبارات به توصیف آن می پردازد:

و خاک زمین از تَفّ جمرات آتشین دل گرم و خوش مزاج شد، مرگبات طبایع از نشو و نما در اهتزاز آمدند و مرغان در مرغزارها با آواز،

کنون خورد باید می خوشگوار که می بوی مشک آید از جویبار

همه بوستان زیر برگ گل است همه کوه پر لاله و سنبل است^۲

۴-۵. دین داری و دین یاری منگوقاآن

در فرایند تکوین نهاد شاهی در اندیشه سیاسی ایران شهری، با ظهور آیین زرتشت و پذیرش آن از سوی گشتاپ شاه، دین یاری نیز به عنوان یکی از مهم ترین خویش کاری های شهریار ایرانی مطرح می شود. از این پس پادشاهان علاوه بر باورمندی به دین، از حامیان و مروجان دین هم محسوب می شدند. در عهد اردشیر آمده است:

شاه نباید پروا دهد که زاهدان و نیایش گران و گوشه گیران بیش از او هواخواه دین نموده شوند و نگهدار آن جلوه کنند.^۳

دین یاری پادشاه با ایجاد پرستش گاه ها، حمایت از راست کیشان و جلوگیری از بدعت در دین صورت می پذیرفت و دین نیز در خدمت مشروعیت بخشیدن به قدرت سیاسی قرار

۱. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۸۵-۸۶.

۲. همان، ج ۳، ص ۲۵.

۳. عهد اردشیر، ۱۳۴۸، ص ۷.

می‌گرفت. بنابراین، نبود یا ضعف شهریاری به بددینی منجر می‌گشت و به همین نسبت بددینی هم نااستواری شهریاری را به دنبال داشت. این پیوند، شهریار ایرانی را به عنوان اصلی‌ترین دین‌ورز و دین‌یار در جامعه معرفی می‌کرد که سعادت و کمال معنوی جامعه به کارکردهای او بستگی داشت. ساسانیان را می‌توان نخستین شاهانی دانست که نظریه وحدت دینی و تلازم دین و حکومت را جامه عمل پوشاندند. فردوسی از قول اردشیر می‌گوید:

چو بر دین کند شهریار آفرین برادر شود پادشاهی و دین

نه بی‌تخت شاهی بود دین پایانه بی‌دین بود شهریاری بجای^۱

در دین‌کرد نیز آمده است:

در آیین بهی شاهی دین است و دین شاهی است... بزرگی شاهی در بندگی دین

مزدایی است و بزرگی دین مزدایی در شاهی.^۲

این اندیشه که شهریاری و دین به هم بسته‌اند، تحت عناوینی چون «الدین والملك» توأمان^۳ به کرات در متون دوره اسلامی مطرح شده و برای سلطان همان وظایف پادشاه را در قبال دین متذکر شده‌اند.^۴

به استناد منابع، خانان اولیه مغول نسبت به دین و آیین خاصی تعصب نمی‌ورزیدند. جوینی در مورد چنگیزخان آورده است:

چون متقلد هیچ دین و تابع هیچ ملت نبود، از تعصب و رجحان ملتی بر ملتی و

تفضیل بعضی بر بعضی مُجتنَب بودست.^۵

پس از وی فرزندان و جانشینانش هرکدام به آیین و مذهبی چون بودیسم، مسیحیت یا اسلام گرایش پیدا کردند، ولی هم چنان همه طوایف و پیروان ادیان را برابر می‌شمردند.^۵

۱. فردوسی، شاهنامه، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۱۵۱..

۲. نقل از مجتبیای، شهرزیبای افلاطون و شهریاری آرمانی در ایران باستان، ۱۳۹۹، ص ۱۴۹.

۳. ظهیری سمرقندی، سندبادنامه، ۱۳۶۲، ص ۴-۵.

۴. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۱۸.

۵. همان، ص ۱۸-۱۹.

سیاست‌های مذهبی منگوقاآن نیز در همین بستر قابل ارزیابی است. دقیقاً مشخص نیست که منگو خود پیرو کدام دین بوده است. بوداییان او را پیرو آیین بودا می‌دانستند.^۱ مسلمانان نیز می‌گفتند که وی اسلام آورده و کلمه شهادتین بر زبان رانده است.^۲ رشیدالدین فضل‌الله او را تابع و مقوی ملت عیسوی می‌داند که در اظهار شعار شرع مصطفوی کوشید؛ در بخارا مدرسه ساخت و به فقرای اسلام نفقه داد.^۳ نزد منگو، ادیان مختلف محترم بودند و اصحاب دین آزادانه در حضور او به مناظره می‌پرداختند و در بعضی بلاد حتی نام خلیفه بغداد را در خطبه‌ها می‌آوردند.^۴ بارتولد معتقد است که پیروان همه مذاهب منگورا از خود می‌دانستند؛ چراکه وی ارزش همه ادیان را برابر می‌شمرد.^۵

سیاست‌های مذهبی منگوقاآن باعث شد تا فضا برای اسلام و گسترش نفوذ آن بازتر شود. همین امر جوینی را برآن داشت تا منگو را به عنوان شاه حامی «شریعت احمدی» ببیند و با القاب مختلف ستایش کند.^۶ درواقع، جوینی خواست و علاقه خویش که همانا وجود پادشاهی مقتدر و حامی دین بود، را دنبال می‌کرد. وقتی در ماجرای اهل اسلام در برابر مشرکان و بت پرستان توفیقی به دست آوردند، می‌نویسد: «مسلمانان بدین فتح که باری دیگر به تازگی حیوتی تازه یافتند، شکر یزدان به تقدیم رسانیدند... و این جزا و عقاب موجب مزید دعا و ثواب پادشاه غازی منگوقاآن شد».^۷ جوینی منگوقاآن را «پادشاه غازی» می‌نامد و این یادآور کسانی است که در راه گسترش اسلام شمشیر کشیده‌اند.

۱. همان، ج ۲، ص ۲۰۱.

۲. جوزجانی، طبقات ناصری، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۷۹.

۳. رشیدالدین، جامع التواریخ، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۵۸۱.

۴. اقبال، تاریخ مغول، ۱۳۸۴، ص ۱۵۸.

۵. نک: بارتولد، ترکستان نامه، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۱۸-۱۷.

۶. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۶.

۷. همان، ج ۳، ص ۶۱.

منگوقاآن در راستای اقدامات اصلاحی خود، روحانیان ادیان مختلف، اعم از بودایی، مسیحی، مسلمان و غیره، به جزیهود، را از پرداخت مالیات معاف نمود و برای کسانی که به دلیل سن بالا از کسب و کار عاجز شده بودند مقرری تعیین کرد.^۱ جوینی معتقد است که اهل اسلام احترام و اکرام بیشتری یافتند و صلوات و صدقات وافر دریافت کردند. حتی در عید فطر سال ۶۵۰ق، قاضی القضاة محمود خجندی خطبه خواند و پس از آن به اردو آمد و منگورا دعا گفت.^۲ در همین دوران، دو مسجد در قراقروم، که تختگاه منگو بود، بنا شد و در فرارود نیز مدارس و مساجد متعددی ساخته شدند.^۳

از دیدگاه جوینی، برقراری نظم و امنیت که با مراقبت از مرزها و سرکوب ملاحده و تبهکاران حاصل می شد، موجب فره مندی حاکم و حمایت دین از او می گردید. چنانچه وقتی هولاکو از جانب منگو به غرب گسیل شد و به دژهای اسماعیلیه حمله ور گردید تا ملاحده را سرکوب نماید، او را دارای فز و آیین خسروی معرفی کرده، با القاب و عناوین بسیار ستود و در فتح نامه الموت آورد:

... و باری جلّ جلاله و عمّ نواله بواسطه حرکت و عزیمت پادشاه خجسته فرو

شاه دادگستر

آنک دین تیغ اوقوی دارد فز و آیین خسروی دارد

هولاکو که براق همت عالیش فرق ثریا بساید و برق عزیمت مصممش روی ثریا بساید

میسر گردانید....^۴

جوینی در توصیف فتح دژها و سرکوب اسماعیلیه، اقدامات مغولان در برخورد خشونت بار با اسماعیلیان را با رضایت و شادمانی بیان می کند؛ چراکه ایشان را «زنادیق کور

۱. نک: بارتولد، ترکستان نامه، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۱-۲۲.

۲. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۷۷-۸۸.

۳. بیانی، مغولان و حکومت ایلخانی در ایران، ۱۳۸۶، ص ۷۷.

۴. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۱۱۴.

چشمان کژاندرونان» می‌شناسد.^۱ آن‌ها کسانی بودند که از نظر جوینی، نظم دینی حاکم بر جامعه و مذهب رسمی مورد علاقه او را به چالش کشیده بودند، بنابراین، مستوجب عقاب و عتاب سخت بودند، حتی اگر این کار توسط مغولان غیرمسلمان صورت پذیرد.

یکی از مهم‌ترین خویش‌کاری‌های شهریار آرمانی، جلوگیری از بدعت در دین بود و وظیفه داشت تا ملحدان و بدعت‌گذاران را مجازات کند. بر همین اساس جوینی قلعه الموت را «بدعت‌خانه طغیان و آشپخانه شیطان» می‌نامد که مغولان «تمامت سکان آن... و محلات و خانه‌ها را برآب آتش انداختند و به جاروب هدم، خاک آن بر باد دادند و با اصل متساوی کردند».^۲ جالب‌توجه اینکه جوینی، کشندگان صاحب‌دعوتان اسماعیلی را لقب «شمشیرزان احمدی» می‌دهد.^۳

از نگاه جوینی، ضمائر باطنیان و اسماعیلیان با اسلام الفتی نداشته و عصبیت مجوس در عقیده ایشان رسوخ کرده بود. از این رو، هنگامی که توسط هولاکو قلع و قمع شدند، می‌نویسد: «تمامت عالمیان و به تخصیص اهل ایمان از شر مکیدت و خبث عقیدت ایشان آسودند».^۴ این امر آن قدر مهم و عظیم بوده که منجر به شادمانی خاص و عام گردیده و باعث شده تا از محل قیاس، حکایت رستم دستان به یک افسانه باستانی بدل گردد: «به نسبت این حکایات، حکایت رستم دستان، افسانه باستان گشته».^۵

۵. خویش‌کاری منگوقاآن و انتظام امور جامعه

خویش‌کاری یکی از مفاهیم بنیادین در اندیشه ایران شهری است که بر رعایت نظم و سامان‌یابی همهٔ امور اجتماع دلالت دارد. براساس این باور، هرکس بایستی در جایگاه

۱. همان، ج ۳، ص ۱۳۵.

۲. همان، ج ۳، ص ۱۳۶.

۳. همان، ج ۳، ص ۱۴.

۴. همان، ج ۳، ص ۱۴۲.

۵. همان.

شایسته و بایسته خویش قرار گیرد و به وظایف ازپیش تعیین شده‌اش پردازد. تنها در چنین شرایطی می‌توان انتظار داشت که جامعه از انتظام لازم برخوردار باشد و به سمت توسعه و کمال پیش برود.

توصیف جوینی از شخصیت و ایام زمام‌داری منگوقاآن به گونه‌ای است که در پرتو خویش‌کاری‌اش تمام امور عالم انتظام یافته و حتی جانوران و جمادات نیز از آن بهره‌مند گشته‌اند:

و چون به فرخی و یمن پادشاه جهان خرشیدوار در اوج مکت در چهار بالش مملکت نشست همت عالیہ اقتضای آن کرد که حالی آسایشی و رفاهیتی به انواع جانوران و اجناس جمادات رسد.^۱

و در جایی دیگر به اثرات عدل او اشاره می‌کند:

چون امور عالم بواسطه عدل او نظام یافت و مواد میثوشات ضمایر خلائق انحسام پذیرفت و فتنه‌های برخاسته به یمن جلوس او نشسته و دست عدوی بسته گشت و...^۲ برقراری نظم در اندیشه جوینی آن چنان با اهمیت است که برای تأمین آن پای بند هیچ گونه حدود و قیودی نمی‌شود. به عنوان نمونه وقتی هولاکو ملحدان اسماعیلی را - که به استناد منابع در قزوین آشوب و تباہی به بار می‌آوردند -^۳ قلع و قمع کرد، با شدیدترین لحن تأیید می‌کند:

محتشمان بی‌حشمت و کیایان بی‌کیا و حرمت شدند، ازیشان هرکس که مهین بود چون سگ مهین شد و هر دزدار آذر^۴ دار و هر کوتوال بی‌سر و کوپال گشت، در میان خلائق چون جهودان خار شدند و مانند شوارع خاکسار گشتند.^۵

۱. همان، ج ۳، ص ۳۱.

۲. همان، ج ۳، ص ۸۵-۸۶.

۳. جوزجانی، طبقات ناصری، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۸۱.

۴. به معنی درخور و سزاوار و لایق است، یعنی هر دزدار درخور دارزدن گردید.

۵. جوینی، تاریخ جهانگشا، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۱۴۱.

جوینی در همین چارچوب حتی ایستادگی هم میهنان خود در شهرهای زاوه و خواف در مقابل سپاه هولاکو را بر نمی‌تابد و مقاومت مردم را به رنود آنجا نسبت داده و از کشته و اسیر شدن مردم با عنوانین کامیابی و کامرانی شاه جهان یاد می‌کند:

رنود، آنجا مقاومتی کردند تا هفتم روز که لشکر بر حصار رفتند و باره آن را با زمین یکسان کردند و تمامت مردان و زنان را به صحرا راندند و از ده ساله تیر بالا مگر زنانی را که جوان تر بودند نگذاشتند و از آنجا کامیاب و کامران با بندگی شاه جهان آمدند.^۱

انتظام مورد نظر جوینی باعث می‌شد تا منگوقاآن را برگزیده خداوند بداند که برای تحقق این امر برگزیده شده است:

سبحان الله وجودی که حق تعالی آن را منبع مرحمت و مجمع معدلت سازد تا به حدی که امثال خیرات او بر آنچه اسم شیء بر آن واقع بود از حیوانات غیر عقلا و جمادات فایض گرداند....^۲

از همین رو، برای پاس داشت مقامش از القاب و عنوانین شهریاران ایرانی بهره می‌برد: و پادشاه کشور چون خسرو تنهارودر خانه شرف بر تخت بخت و سریر سروری متمکن شده و بر مسند دولت تکیه زده....^۳

جوینی در مسیر تمجید از منگوقاآن گاهی راه مبالغه درپیش می‌گیرد و او را حتی برتر از پادشاهان گذشته می‌داند:

چون بمبارکی پادشاه جهان منگوقاآن بر تخت کامرانی آرام گرفت و عقود معدلت و انصاف انتظام یافت... مثل این پادشاه در نفاذ امر و نهی جز ممکن و دراز عمر نتواند بود.^۴

۱. همان، ج ۳، ۲۰۱-۲۰۳.

۲. همان، ج ۳، ص ۳۲-۳۳.

۳. همان، ج ۳، ص ۳۴.

۴. همان، ج ۳، ص ۸۵.

درمجموع، جوینی فرمان‌روای مورد علاقه‌اش را با عباراتی نظیر شاهنشاه اعظم، پادشاه گیتی، آفتاب خسروان، پادشاه جهان، شاه خسرو نشان، پادشاه غازی، خسرو، خسرو سیارگان، شاه انجم، مانند خسرو پرویز فیروزروزی جهان افروز، شاه بنی آدم، خان خانان عرب و عجم، پادشاه هفت کشور، شهنشاه دادگستر، پادشاه خجسته فر، دارنده فرّ و آیین خسروی معرفی می‌کند که یادآور شاهان آرمانی ایرانی است.^۱ شهریار که از نظر جوینی، شاهان دیگر رسم جان بخشیدن را باید از او بیاموزند:

تا بیاموزند شاهانی که زر بخشند و سیم رسم جان بخشیدن از سلطان ما بهرامشاه^۲ جوینی به صورت اغراق آمیز معتقد است که خانان چین، قیصره روم، اکاسره فارس و فراعنه مصر باید رسم شاهی را از او بیاموزند:

خانان چین و ماچین کجاوند تا آیین شاهی آموزند، سلاطین پیشین چونند تا قدرت الهی بینند، قیصره روم به شرف ادراک خدمتش اگر مستعد گشتندی از تربیت و ترتیب جهان داری آموختندی، و اکاسره فرس و فراعنه مصر اسباب جهان گیری از آراء و عزمت او آموختندی.^۳

نتیجه‌گیری

مغولان در دهه دوم قرن هفتم هجری یورش بنیان برانداز خود را به قلمرو خوارزم شاه آغاز کردند که با ویرانی و کشتارهای وسیع همراه بود و منجر به نابودی ساختارهای موجود در جامعه شد. جوینی که در دستگاه سیاسی و اداری مغولان اشتغال داشت، راهکار مقابله با شرایط موجود را برآمدن فرمان‌روایی مقتدر و کاردان می‌دانست که انتظام امور را به جامعه بازگرداند. بنابراین، با انتخاب منگوقاآن در قوریلتای بزرگ، او را دارنده بایسته‌ها و صفات

۱. همان، ج ۳، ص ۳۱، ۳۳، ۳۴، ۳۷، ۴۳، ۶۹.

۲. همان، ج ۳، ص ۸۱.

۳. همان، ج ۳، ص ۹.

شاهان آرمانی در اندیشه ایران شهری می‌داند. از نگاه جوینی، او حاکمی فره‌مند است که از مبدأ فطرت به نور یزدانی مزین گشته و از عالم مینوی به مقام دنیوی آمده تا به نمایندگی از خداوند به نظم‌بخشی و سامان‌دهی امور بپردازد. منگو با خرد ذاتی خویش قادر به شناخت نیک از بد هست و جامعه را با تدبیر و آگاهی به سمت خیر و رستگاری به پیش می‌برد. جوینی، منگوقاآن را پادشاهی دادگستر می‌نامد که عدل نوشیروانی را می‌گستراند و قواعد شهریاری و ملک‌داری را از نو برپا می‌کند. منگو پادشاهی مقتدر است که با اقدامات اصلاحی خود، که شامل حال همه افراد جامعه و به خصوص ضعفا و درویشان می‌شده، امنیت و رفاه را به جامعه بازگردانده است. وی فرمان‌روایی دین‌یار است که به وظیفه خویش در این باره عمل کرده و سیاست‌های مذهبی او باعث شد تا فضا برای اسلام و گسترش نفوذ آن بازتر شود. در مجموع، توصیف جوینی از شخصیت و ایام زمام‌داری منگوقاآن به گونه‌ای است که او را در ردیف پادشاهان آرمانی فره‌مند قرار می‌دهد که در پرتو خویش کاری‌اش تمام امور عالم انتظام یافته و امنیت، رفاه و آبادانی برقرار گردیده است.

منابع

- اوستا (۱۳۸۷). گزارش و پژوهش. جلیل دوستخواه. تهران: مروارید.
- ابن اثیر، عزالدین علی (۲۵۳۵). الکامل فی التاریخ. ترجمه ابوالقاسم حالت. تهران: مطبوعاتی علمی.
- اشپولر، برتولد (۱۳۷۴). تاریخ مغول در ایران. ترجمه محمود میرآفتاب. تهران: علمی و فرهنگی.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۴). تاریخ مغول. تهران: امیرکبیر. چاپ هشتم.
- بارتولد، و. و (۱۳۶۶). ترکستان‌نامه: ترکستان در عهد هجوم مغول. ترجمه کریم کشاورز. تهران: آگاه.
- بختیاری، محمد و دیگران (۱۳۹۳). «بازخوانی و نقد روایات ایلغار مغول بر اساس روش مطابقت ابن خلدون». تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام. س ۴، ش ۸.

- بیانی، شیرین (۱۳۸۶). مغولان و حکومت ایلخانی در ایران. تهران: سمت.
- پطروشفسکی، آی. پی (۱۳۶۶). «اوضاع اجتماعی اقتصادی ایران در دوره ایلخانان». تاریخ ایران کمبریج. زیر نظر جی. آ. بویل، ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.
- تاریخ شاهی (۲۵۳۵). به کوشش محمد ابراهیم باستانی پاریزی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- جوزجانی، منهاج الدین سراج (۱۳۶۳). طبقات ناصری. به کوشش عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب.
- جوینی، عظاملک محمد (۱۳۸۲). تاریخ جهانگشا. به کوشش محمد قزوینی. تهران: دنیای کتاب.
- حسن زاده، اسماعیل (۱۳۸۰). «اندیشه مشیت الهی در تاریخ نگاری اسلامی، مطالعه موردی تاریخ جهانگشای جوینی. تاریخ اسلام. س ۲، ش ۱.
- دوشن گیمین، ژاک (۱۳۸۷). واکنش غرب در برابر زردشت. ترجمه تیمور قادری. تهران: مهتاب.
- دینکرد سوم (۱۳۸۱). ترجمه فریدون فضیلت. تهران: فرهنگ دهخدا.
- دینوری، احمد بن داود (۱۳۸۱). اخبار الطوال. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: نشر نی.
- رجایی، فرهنگ (۱۳۷۲). تحول اندیشه سیاسی در شرق باستان. تهران: قومس.
- رستگارفسایی، منصور (۱۳۸۱). فردوسی و هویت شناسی ایرانی. تهران: طرح نو.
- رشید الدین فضل الله همدانی (۱۳۷۳). جامع التواریخ. به کوشش محمد روشن و مصطفی موسوی. تهران: البرز.
- سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۸۴). گلستان. به کوشش غلامحسین یوسفی. تهران: خوارزمی.
- سنگاری، اسماعیل و علیرضا کرباسی (۱۳۹۶). «رابطه مفاهیم «فرّه» و «خویشکاری» براساس متون پهلوی و کارکرد اجتماعی آن‌ها در اندیشه سیاسی ایران باستان». مطالعات ایرانی. کرمان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر، س ۱۶، ش ۳۱،
- سیفی هروی، سیف بن محمد (۱۳۸۳). تاریخنامه هرات. به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: اساطیر.
- ظهیری سمرقندی، محمد بن علی (۱۳۶۲). سندبادنامه. به کوشش احمد آتش. تهران: فرزانه.
- عهد اردشیر (۱۳۴۸). پژوهش احسان عباس. ترجمه محمد علی امام شوشتری. تهران: انجمن آثار ملی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۴). شاهنامه. به کوشش ژول مول. تهران: علمی و فرهنگی.

کومن، فرانتس (۱۳۸۰). آیین پر رمز و راز میتراپی. ترجمه و پژوهش هاشم رضی. تهران: بهجت.

مجتبایی، فتح‌الله (۱۳۹۹). شهر زیبای افلاطون و شهریاری آرمانی در ایران باستان. تهران: هرمس.

مینوی خرد (۱۳۵۴). ترجمه احمد تفضلی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

نامه تنسر به گشنسب (۱۳۵۴). به‌کوشش مجتبی مینوی. تهران: خوارزمی.

نسوی، محمد بن احمد (۱۳۸۴). سیرت جلال‌الدین منکبرنی. تصحیح مجتبی مینوی. تهران: علمی و فرهنگی.

نظام‌الملک، ابوعلی حسن طوسی (۱۳۴۷). سیاست‌نامه (سیرالملوک). به‌کوشش هیوبرت دارک. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

References:

- Bailey H.W (1948), *Zoroastrian Problems in the ninth century books*, Oxford University Press, Oxford.
- Gnoli. G, “*FARR (AH)*”, in *Encyclopaedia IRANICA*, Vol: IX, Edited by: Ehsan Yarshater, NewYork: Bibliotheca Presica Press, 1999.